

کورس ٹائٹل: تحقیق، تحقیق و اطر یقہ کار تے مقالہ نگاری

عنوان: مقالہ نگاری II

ایم ایس سیشن: 2019-2021

کورس کوڈ: PUNJ-601

کریڈٹ آرز: 03

سمیسٹر: II

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

8.2.1.3 مواد: (Data Collection)

مقالہ نگاری مواد دی فراہمی تے حصول توں بغیر ممکن نہیں ہو سکی محقق لئی لازم اے کہ اوہ مقالہ لکھن توں پہلے موضوع توں متعلق نا صرف مواد دی حصولی تے فراہمی نوں یقینی بنا لے سگوں اوہنوں ایہہ وی پتہ ہونا چاہیدا اے کہ اوہنوں متعلقہ مواد کتھوں تے کیوں لہ سکدا اے۔ ایہناں گلاں دا تعین پہلے توں ای کیتا جاندا اے تاں جے ویلے سر کم ہو سکے۔ موثر تے مدلل مواد توں بغیر مقالے دی تدوین دا عمل ممکن نہیں کیوں جے مواد موجود نہ ہووے تے تدوین دا عمل ممکن نہیں۔ ڈاکٹر ایم ایس ناز موجب:

”ایک محقق جب اپنے مقصد کا تعین کر کے اس کے لیے ابتدائی مواد جمع کر لیتا ہے تو پھر اس بات کا جائزہ لیتا ہے کہ کون سے تحقیقی ادارے یا حوالہ جاتی لائبریریاں اسے مطلوبہ مواد فراہم کر سکتی ہیں۔“

محقق نوں سب توں زیادہ مواد لائبریریاں توں لہ سکدا اے ایہہ علم دا خزانہ ہون پاروں اوہدی مدد کرن وچ معاون ثابت ہونداں نیں محقق نوں لائبریری توں کتاباں حاصل کرن دا طریقہ کٹیلاگ ویکھن تے کتاب توں حوالہ نوٹ کرنا آونا چاہیدا اے مطلوبہ مواد نوں کارڈ بنا کے اوہناں اُتے لکھاری، کتاب تے کتاب دا ناں تے نمبر تے صفحہ نمبر سمیت درج کرنا چاہیدا اے تاں جے لوڑ ویلے کم آوے۔ عبدالستار دلوی لکھدے نیں:

”خالص مواد کی شکل خام مال کی طرح ہوتی ہے اس خام مال سے تجزیہ، درجہ بندی اور تحقیق کے ذریعہ نتائج اور عام اصول وضع کیے جاتے ہیں۔“

مقالہ نگاری وچ مواد دی فراہمی نوں ممکن بنانا اصول دی حیثیت رکھدا اے جیہدے لئی بنیادی تے ثانوی ماخذ اں نوں لکھ رکھنا پیندا اے۔

8.2.1.4 مواد دی پرکھ: (Data Analysis)

موثر تے مدلل مواد توں بناں مقالے دی تدوین دا عمل ممکن نہیں کیوں جے مواد دی تدوین او سے ویلے ہوندا اے مواد موجود ہووے جے مناسب مواد موجود نہیں تے تدوین دا عمل وی ممکن نہیں۔ ایس عمل وچ واڈ ماڈمآ خذاں توں موازنہ کیتا جاندا اے۔ پروفیسر ڈاکٹر تحسین اقبال مواد دی فراہمی بارے لکھدے نیں:

”موضوع توں متعلق لٹریچر درسی کتب، تحقیقی رسالوں، انسائیکلو پیڈیا یا دوسری کتابوں میں مل سکتا ہے یا بغیر کمپیوٹر کے ذریعے انٹرنیٹ پر موجود مختلف ذخیرہ مواد سے حاصل کیا جاسکتا ہے۔“

مواددی فراہمی دے سلسلے وچ ون پونے مآ خذاں توں مواددی بھال وی شامل اے۔ اڈواڈ مخطوطیاں توں مواد حاصل کر کے، علمی ذریعاں توں مواد لکھنا سبب شامل اے۔ مقالہ نگار نوں ساریاں توں پہلاں مآ خذاں دی فہرست بنا لینی چاہیدی اے۔ جیہڑا موضوع اوس چنیا ہوئے اوہدے بارے کتابیات، رسالے، مضموناں وغیرہ دی شکل وچ کیہ کیہ لکھیا جا چکیا اے۔ ایہدے مگروں بھال دا کم شروع کرے۔ رفیع الدین ہاشمی تے زاہد منیر عامر بنیادی تے ثانوی مآ خذاں بارے لکھدے نیں:

”1- بنیادی ماخذ: کسی موضوع سے متعلق براہ راست معلومات فراہم کرنے والی کتب، مقالات، روزنامے، دستاویزات، مخطوطات اور خطابت وغیرہ مثلاً ایک واقعے کے عینی شاہد کا بیان خواہ تحریر کی شکل میں ہو یا تقریری صورت میں، اس واقعے سے متعلق تحقیق کا بنیادی مآخذ کہلائے گا، بنیادی مآخذ کو مصادر بھی کہتے ہیں۔

2- ثانوی مآخذ: کسی موضوع سے متعلق بالواسطہ معلومات فراہم کرنے والی کتب، مقالات اور دیگر تحریریں ان میں بنیادی مآخذ سے استفادہ کر کے لکھی جانے والی تحریریں اور تراجم وغیرہ بھی شامل ہیں ایسی تحریروں کو مراجع بھی کہا جاتا ہے۔“

موثر مواد اوہ ہوندا اے جیہڑا تحقیق دے ہر سوئے توں حاصل کیتا جاسکے کیوں جے جدید تے قدیم سومیاں دی رلت نال تحقیق مدلل تے موثر ہو جاندی اے۔ ایہدے وچ ہر طرحاں دے سوئے نوں ورتن دی وتھ ہونی چاہیدی اے۔ موثر مواد تے بنیادی، ثانوی مآ خذاں بارے ہارون قادر اپنی کتاب وچ سید جمیل احمد رضوی دا حوالہ دیندیاں لکھدے نیں کہ:

” (بنیادی مآخذ بارے) یہ وہ دستاویزات ہوتی ہیں جن میں ان واقعات وغیرہ کا ریکارڈ شامل ہوتا ہے۔ جن کو مصنف نے خود دیکھا اور اپنے کانوں سے سنا۔ (ثانوی مآخذ بارے) یہ وہ ریکارڈ ہوتے ہیں جن کو مر دیا افراد مرتب کرتے ہیں جو خود واقعے میں شریک نہیں ہوتے۔“

بنیادی ماخذ تے براہ راست حاصل کیتے جاندے نیں پر ثانوی مآخذ کسے نہ کسے وسیلے، ذریعے یاں مدد دے محتاج ہوندے نیں۔ جو اہمیت کھوج دوران مڈھلے سومیاں نوں حاصل ہوندی اے اوہ ثانوی سوئے حاصل نہیں کر سگدے۔ بنیادی مآخذ دی اہمیت تے زور دیندیاں سلطانہ بخش لکھدیاں نیں:

”اگر کسی دیگر محقق نے اس کتاب کے حقائق کو اپنے مقالے میں درج کیا ہے اور اس مقالے سے اس متن کو حاصل کیا جائے تو اسے ثانوی وسیلہ کہا جائیگا اس طرح حاصل کیا ہو امتن مشکوک یا غلط بھی ہو سکتا ہے اس لیے جہاں تک ممکن ہو مواد کو بنیادی وسیلے سے ہی حاصل کیا جائے۔“

ایس توں اڈ تحقیق دے ڈھلے تے جدید سو میاں توں مواد حاصل کرن توں بعد ایس نوں سودھ کے مناسب طریقے نال ہر باب دا مواد عنوان پٹھ درج کرنا ات ضروری اے۔ سارے عمل دے بغیر مقالہ مناسب صورت اختیار نہیں کر سکا۔

8.2.1.5 مطالعہ: (Reading)

مقالے دے مواد دا بغور مطالعہ کرنا ات ضروری اے کیوں جے ڈھلے مطالعے توں بغیر مواد حاصل ای نہیں کیتا جاسکا۔ ڈھیر مواد دی صورت وچ عنوان توں متعلقہ مواد نوں مکمل طور تے نہیں پڑھیا جا سکا اسگوں مواد نوں اک کوئے توں دو جے کوئے ول نوں پڑھیا جانا اے۔ ایس طرحاں مفید تے مستند مواد حاصل کرن وچ ڈھیر سوکھ ہوندی اے۔

8.2.1.6 نوٹ: (Noting)

مقالہ نگاری دا عمل اوہدوں ہوند وچ آوند اے جدوں محقق ڈھیر مطالعہ کر کے مواد دے حصول لئی نوٹ لید اے تا کے اوہدے اُتے اپنے تحقیقی کم دی بنیاد رکھ سکے۔ مقالہ نگاری لئی محقق دا وسیع مطالعہ ات ضروری اے تا کے اوہ ضروری تے غیر ضروری، مفید تے غیر مفید مواد دی پچان کر کے مقالے وچ موضوع توں متعلق لکھت لیا وے تاں جے معیاری تحقیق سامنے آسکے۔ ظہیر احمد صدیقی صرف وسیع مطالعے تے ای زور نہیں دیندے سگوں ایہدے نال اوہ شرط رکھدے نیں کہ:

”محقق کو اپنے مخصوص مضمون کے علاوہ متعلقہ مضامین کا بھی مطالعہ کرنا چاہیے۔“

محقق نوں اپنے مخصوص مضمون دے نال نال دیگر مضموناں تے زباناں تک رسائی حاصل کرنی چاہیدی اے تاں ای تحقیق آفاقیت دی متحمل ہو سکدی اے۔ ایسے طرحاں اپنے آل دوالے دیاں لائبریریاں توں ہٹ کے کچھ وڈیاں تے اہم لائبریریاں تک رسائی حاصل کرنا وی ڈھیر مفید اے۔ اپنے موضوع توں متعلق وی محقق جتھوں تے جتھے وی کوئی علم ملے اوہنوں پڑھ کے نوٹ کر لوے۔ عبدالرزاق قریشی لکھدے نیں:

”محقق کو اپنے موضوع سے متعلق ہر ممکن الحصول تحریر پڑھنے کی ضرورت ہے کیونکہ اس کے بغیر وہ اپنے مقالہ میں جدت پیدا نہیں کر سکتا۔“

ضروری اے کہ محقق تیز مطالعہ کرن دی عادت پاوے تاں جے محدود ویلے وچ ودھ توں ودھ علم دا حصول ممکن ہو سکے کیوں جے ہر کتاب وچوں تھوڑا بہت مفید مواد لہجہ ای جاندا اے لوڑ ایس امر دی اے کہ مطلوبہ مواد نوں چھیتی کیوں حاصل کیتا جائے۔ گیان چند ہوریں لکھدے نیں:

”کسی بھی تحقیق میں کسی ایک کتاب کو دیکھنے اور نوٹ لینے میں چار دن سے زیادہ نہیں لگانے چاہیے“۔

جو کچھ پڑھیا جاوے اوہنوں نوٹ وی کیتا جانا ضروری اے۔ لفظ نوٹ دی جمع نوٹس (Notes) اے جنہوں اردو وچ یادداشت آکھیا جاند اے۔ گیان چند ایس پکھوں لکھدے نیں کہ:

”نوٹ کے معنی ہیں کچھ رقم کر لینا، یادداشت کے معنی ہیں حافظے میں محفوظ کر لینا“۔

کتاباں وچوں نوٹ لین لئی عام طور تے کارڈ بنائے جاندے نیں بعض اوقات مواد نوں نوٹ کرن لئی رنگ فائل یا کاغذ وی ورتے جاندے نیں پر بہترین طریقہ کارڈ اُتے نوٹ لینا ای نیا جاند اے۔ نوٹ ہمیش صاف تے واضح لکھے جانے چاہیدے نیں تاں جے حوالے لئی ورتن وچ مشکل پیش نہ آوے۔ وسیع مطالعہ تے نوٹ لینا مقالہ نگاری نوں آسان تے عام فہم بنان وچ اہم کردار ادا کردا اے۔

8.2.1.7 زبان تے بیان: (Language & Conversation)

ہر لکھت دوجی لکھت کولوں وکھ ہوندی اے ہر مقالے دی لکھت نوں انفرادی ہونا چاہیدا اے۔ محقق دے لکھن ڈھنگ نوں مکمل وحدت، وضاحت، سنجیدگی تے تاثر وغیرہ نوں لازمی عنصر تصور کیتا جاند اے۔ محقق نوں لکھدیاں ہمیشہ سچائی نوں مد نظر رکھنا پیندا اے کیوں جے ایہہ مضبوط لکھت دے نتیجے وچ موثر بن دی اے۔ لفظاں دا کثرت نال ورتاوا لکھت دی چاشنی تے خوبصورتی مکا دیندا اے۔ مقصد ایہہ وی نہیں ہوندا کہ موضوع نوں عام فہم بنان لئی ضروری لفظاں نوں ہی چھڈ دتا جائے سگوں ایہناں دا ورتاوا مناسب تے نپے تلے ڈھنگ نال کرنا چاہیدا اے۔ مقالے وچ غیر ضروری لفظاں دی ورتوں توں وی گریز کرنا چاہیدا اے۔ عبدالستار دلوی لکھدے نیں کہ:

”مقالے کی زبان کو صنائع بدائع سے بچانا چاہیے مرصع زبان مقالے کی ضرورت کے پیش نظر بے اثر ہوتی ہے وہ مقالے کے سائنسی اور ذہنی عمل کا ساتھ نہیں دے سکتی“۔

محقق داکم کھوجنا تے کھوج دے نتیجے لوکائی سامنے انج پیش کرنا اے گویا لوکائی اوس توں لا بھ لے سکے۔ پذیرائی اوہ کھوج ای کھٹ سکدی اے جیہڑی آسانی نال سمجھ وچ آجائے۔ محاورے، ضرب المثل، تشبیہاں، استعارے تحقیق نوں گرہن لادیندیاں نیں۔ ایس لئی تحقیق نوں ایہناں توں بچانا ضروری اے۔ عبدالودود لکھدے نیں:

”استعارہ و تشبیہ کا استعمال صرف تو ضیح کے لیے کرنا چاہیے آرائش و گفتار کی غرض سے نہیں۔ اسماء کے ساتھ صفات اسی وقت لانے چاہیے جب کوئی صفت لکھنے والے کی اصل رائے کو ظاہر کرتی ہو۔ تناقص و تضاد اور ضعف استدلال سے بچنا چاہیے اور مبالغہ کو تحقیق کے لیے اسم قائل سمجھنا چاہیے۔ تحقیق کا مطمح نظر یہ ہونا چاہیے کہ کم سے کم الفاظ میں پڑھنے والے پر اپنا مافی الضمیر ظاہر کر دے۔“

مقالے وچ لفظاں دی ورتوں بارے آکھیا جاندا اے کہ جدید انداز وچ وضع کیتے لفظ تخلیقی ادب وچ ڈھیر اہمیت رکھدے ہون پر تحقیقی مقالے وچ ایہناں دی ورتوں درست نہیں سمجھی جاندی۔ مقالے وچ مقامی یا بازاری لفظاں دی گنجائش نہیں ہوندی کیوں جے ایہناں دا ورتا واکرن نال زبان دی سنجیدگی نہیں رہندی۔ ایس بارے عبدالرزاق قریشی لکھدے نیں:

”تحقیقی مقالہ چونکہ واقعات و حقائق پر مبنی ہوتا ہے اس لیے اس میں لفاظی یا افسانہ طرازی، حکایات، یا شاعرانہ رنگین بیانی سے کام نہیں لینا چاہیے یہ باتیں مقالے کی عظمت کو کم کرتی ہیں مواد کی کمی سے تو رنگین بیانی، لفاظی یا خطاب اس کی تلافی نہیں کر سکتی۔“

زبان داسپہن سادگی، تواثر، یک رنگی تے آسان لفظالی وچ اے خاص طور تے مقالہ نگاری دا خاصہ ای سادی تے شستہ زبان اے۔ البتہ صحت تے گرامر دے اعتبار نال جملے بالکل درست تے آسان ہونے ات ضروری نیں۔ مقالے دی زبان بارے خالد رشید لکھدے نیں:

”زبان کے سلسلے میں احتیاط برتی جاتی ہے کہ یہ ذومعنی اور پیچیدہ الجھاؤ پیدا کرنے والی نہ ہو، فقرے چھوٹے چھوٹے اور گرائمر کے مطابق قطعی طور پر درست ہوں۔ کسی ایک بیان نظریے یا خاص نکات کی وضاحت سلسلہ وار نمبروں کے اعتبار سے کرنا قاری کی توجہ کو فوری طور پر اصل نکات کی طرف مبذول کروائے گا۔ تحریر میں متضاد بیانات کی بجائے ہم خیال اور قابل قبول نظریات کو الفاظ کا جامہ پہنانے کی کوشش کی جاتی ہے۔“

مختصراً ایہہ کہ مقالے دی زبان دے معیاری ہون دی پچھان ایہہ وے کہ محقق کول اظہار تے بیان وچ کوئی فاصلہ نہ رہوے کیوں جے مصنف دا مقصد قاری دے ذہن تک بغیر کسے جھٹکے تے رکاوٹ توں رسائی حاصل کرنا اے۔ مقالہ نگاری یعنی مقالہ لکھنا، ایس لئی ضروری اے پئی لکھت دا ڈھنگ تے اسلوب پر تاثیر تے شگفتہ ہووے۔ موضوع کنا ای اوکھا، خشک، رکھا پھکا، پرانا تے مشکل ای کیوں نہ ہووے جے لکھت سادہ، رواں تے دلکش اے فیر قاری دی دلچسپی ضرور قائم ہو جاندی اے۔ شگفتہ تے پر تاثیر اسلوب ورتنا سوکھا نہیں سگوں ایہہ باقاعدہ فن اے محقق نوں مقالہ لکھن ویلے ایس فن اُتے عبور حاصل ہونا چاہیدا اے جے لکھت وچ دلکشی تے خوبصورتی ہووے تے خشک توں خشک بور کردین والا موضوع تے مضمون وی پڑھنہا ردی توجہ اپنے ول کھچ لیندا اے۔ اسلوب بیان دا

ڈھیر عمدہ تے اعلیٰ ہونا ات ضروری اے۔ تصنع تے بناوٹ توں وکھ صرف سادہ، رواں تے دلچسپ ڈھنگ وچ بیان دی صلاحیت محقق وچ ہونی چاہیدی اے۔ گیان چند موجب:
”تحقیقی تحریر کے الفاظ کو مصنف کا عندیہ بے کم و کاست بیان کرنا چاہیے۔ عبارت میں ادبیت کھونے کی چاٹ میں ایسا نہ ہو کہ تحقیق کار جو کچھ کہنا چاہتا ہے
اس کے لفظوں کا مفہوم اس سے ہٹا ہوا ہو۔“

لکھت وچ جملہ فنی خوبیاں، تاثیر ندرت تے زور پیدا کرنا چنگے محقق دی ذاتی کاوش خلوص نیت تے لگن اُتے منحصر ہوندی اے جیہدا خیال رکھن پاروں اوہدا مقالہ منظر عام اُتے آون توں بعد ڈھیر
مقبولیت دا حامل ہوسکدا اے۔ لکھت وچ پختگی حقیقتاں نوں اپنے مونہوں بول کے ثابت کرن دا کارن بناؤندی اے۔